

Власенко В.В.

УДК 800.732:801.541.1

НАУКОВА СПАДЩИНА ЮРІЯ ШЕВЕЛЬОВА В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ МОВОЗНАВЧОМУ ДИСКУРСІ

Анотація. Стаття присвячена висвітленню мовознавчого доробку Юрія Шевельова – найвидатнішого українського філолога ХХ століття. Ідеться про фундаментальні праці вченого, присвячені проблема слов'янського й українського етногенезу. Він дослідив фонологію праслов'янської мови і цим проклав шлях до створення фонологій усіх слов'янських мов періоду їхнього самостійного розвитку, а також створив історичну фонологію української мови. У сучасному українському мовознавстві під впливом досліджень Шевельова переглянуто концепцію походження української мови, історію формування її літературної норми.

Висвітлено внесок Шевельова в розвиток соціолінгвістичних досліджень мовної політики, яку проводили різні режими на окупованих українських землях у першій половині ХХ ст. Багато зробив Шевельов і для вивчення діяльності мовознавців 20-х років.

Відзначено, що поступова зміна парадигми лінгвістичних досліджень в Україні, формування нових лінгвістичних напрямів відбувається під впливом ідей Шевельова.

Ключові слова: Юрій Шевельов, історична фонологія, праслов'янська мова, соціолінгвістика.

Аннотация. В статье рассматривается лингвистическая деятельность Юрия Шевелева – величайшего украинского филолога ХХ столетия. Речь идет о фундаментальных работах ученого, посвященных проблема славянского и украинского этногенеза. Он исследовал фонологию праславянского языка и этим проложил путь к созданию фонологий всех славянских языков периода их самостоятельного развития, а также создал историческую фонологию украинского языка. В современном украинском языковедении под влиянием исследований Шевелева пересмотрена концепция происхождения украинского языка, история формирования ее литературной нормы.

Уделяется внимание социолингвистическим исследованиям языковой политики, которую проводили разные режимы на оккупированных украинских землях в первой половине ХХ ст. Много сделал Шевелев и для изучения деятельности языковедов 20-х годов.

Отмечено, что постепенное изменение парадигмы лингвистических исследований в Украине, формирование новых лингвистических направлений происходит под влиянием идей Шевелева. В частности пересмотрена концепция происхождения украинского языка, история формирования ее литературной нормы, получают развитие социолингвистические исследования, по-новому освещается история украинской языковедческой науки и вклад в нее репрессированных в свое время ученых.

Ключевые слова: Юрий Шевельов, историческая фонология, праславянский язык, социолингвистика.

Summary. The article briefly explain the linguistic activity of Yuri Shevelev – the greatest Ukrainian philologist of twentieth century. It is about the fundamental works of the scientist, which are devoted to the problem of Ukrainian Slavic ethnogenesis. He explored the phonology of Proto-Slavic language and paved the way to the creation off all Slavic language phonology of their self-development period, and created the historical phonology of the Ukrainian language. The modern Ukrainian linguistics revised the concept of the origin of the Ukrainian language, the history of formation of its literary norms under the influence of Shevelev research.

Attention is paid to sociolinguistics studies of language policies pursued in the occupied Ukrainian lands in the first half of the twentieth century.

Noted that a gradual change in paradigm of linguistic research in Ukraine, the formation of new linguistic areas is influenced by ideas of Shevelev. In particular revised concept of the origin of the Ukrainian language, the history of the formation of its literary form, sociolinguistic study are developed, sheds new light on the history of Ukrainian linguistic science and the contribution of repressed scientists to it.

Keywords: Yuri Shevelev, historical phonology, the Proto-Slavic language, sociolinguistics.

Постановка проблеми. Донедавна ім'я професора Гарварду і Колумбії, почесного доктора Харківського університету і Могилянки, президента Української Вільної Академії Наук у США, академіка НАН України Юрія Шевельова, який усе життя присвятив входженню української науки на світову арену, було відоме лише у вузькому середовищі інтелектуалів. За словами Оксани Соловей (незмінної перекладачки англomовних, у тому числі й вузькофахових мовознавчих праць Шевельова на українську мову) легально ім'я Шевельова з'явилося в материковій українській пресі 1990 року. «Учасники першого Конгресу МАУ в Києві стоячи привітали старого вченого, а його звернення до аудиторії «Любі друзі, шановні вороги!» відразу набуло рис крилатої фрази... Крига замовчування скресла» [2, с.448]. Сам же про себе Юрій Володимирович без зайвої скромності мав право сказати: «Те, що Грушевський зробив для української історії, я зробив для української мови» [2, с. 448]. Це справді відповідає дійсності. Науковий доробок Юрія Шевельова величезний і різноманітний. Проте ще й досі лишаються непізнаними багато аспектів його різнозоровної мовознавчої спадщини.

Актуальність дослідження зумовлена недостатньою вивченістю активної й багатогранної діяльності Юрія Шевельова як теоретика і практика мовознавства та відсутністю окремого монографічного дослідження його наукового доробку в сучасному українському мовознавстві, де б комплексно висвітлювався його внесок у розвиток філологічно-лінгвістичної думки.

Метою даної розвідки є спроба пізнання непересічного значення наукової спадщини Юрія Шевельова в контексті сучасного українського мовознавчого дискурсу.

Дослідник з світовим ім'ям, Юрій Шевельов, був ученим широкого гуманітарного профілю, але найвагомим є його внесок у мовознавство. Коло наукових інтересів Шевельова-мовознавця навіть важко окреслити. Це історія слов'янських мов, дослідження писемних пам'яток, діалектологія, етимологія, проблеми сучасної української літературної мови та інших слов'янських мов, соціолінгвістика. Серед

заслуг Юрія Шевельова як науковця неодмінно називають те, що він різнобічно показав українську мову світовій науковій спільноті, повно репрезентував її образ у багатьох вимірах, передусім історичному й соціолінгвістичному. Він включав до своїх досліджень більшість слов'янських мов – старослов'янську, білоруську, польську, російську, словацьку, чеську, сербохорватську. Але передусім – українську. Вона становить центр славістичних зацікавлень науковця, який вільно володів багатьма мовами, а свої наукові праці писав українською, англійською, німецькою, французькою, польською, російською мовами.

Юрій Шевельов був дійсним членом Наукового товариства імені Тараса Шевченка, Української Вільної Академії наук у США, її президентом у 1959 – 1961 і 1981 – 1906 роках, членом Американського лінгвістичного товариства, Польського інституту мистецтв і наук у США, членом редакційної колегії «Енциклопедії українознавства», головним редактором журналу «Сучасність» у 1978 – 1981 роках.

З 1991 Шевельов – Іноземний член НАН України, з 1992 – Почесний професор Національного університету «Києво-Могилянська академія».

У 2000 році вченому було присуджено Національну премію України імені Тараса Шевченка.

Про своє становлення як мовознавця й глибше зацікавлення проблемами історичної фонології Юрій Шевельов написав у останній своїй книзі мемуарів «Я – мене – мені... (і довкруги)»: «Як науковець я пройшов довгий шлях від моїх первісних зацікавлень літературою до власне мовознавства. Цей шлях вів через стилістику – моя дисертація про Тичину – через історію літературної мови, до синтакси і далі до граматичної й фонологічної структури мови в її історичному розвитку. Мало пройти добрий десяток років, поки я спромігся написати перші праці з історичної фонології («Phonema etans», 1950) і морфології (монографія про український числівник, 1952)» [3, с. 271].

У США під час університетської праці й після виходу на пенсію у 1977 р. учений написав найважливіші свої мовознавчі дослідження. Сьогодні список його публікацій обіймає понад 900 позицій; і це ще не завершення його бібліографії, бо перевидання його праць, насамперед в Україні, триває (одне з останніх видань – «Нариси сучасної української літературної мови та інші лінгвістичні студії (1947–1953)», Київ, вид-во «Темпора», 2012). Окрім цього ще доповіді на численних конференціях, лекторські обов'язки в університеті, організаційна громадська робота тощо.

Головним об'єктом наукових зацікавлень Шевельова-мовознавця впродовж десятиліть була проблема слов'янського й українського етногенезу. Він дослідив фонологію праслов'янської мови і цим проклав шлях до створення фонологій усіх слов'янських мов періоду їхнього самостійного розвитку (після V ст. н.е. і до сьогодні), а також створив історичну фонологію української мови. Фундаментальна монографія «Історична фонологія української мови» обсягом 905 сторінок, над якою Шевельов працював упродовж 15 років, на Заході англomовному читачеві була відома з 1979 року. На величезному за обсягом фактичному матеріалі писемних пам'яток і діалектних матеріалів учений зробив висновок про походження української мови безпосередньо із спільнослов'янської, час розпаду якої на окремі слов'янські мови відносив до VI–VII ст. н.е.. Очільники мовознавчих шкіл різних країн повірили аргументаціям автора і дослідження історичної фонології Шевельова здобуло світове визнання. Цікавими є рядки одного з листів Ігоря Померанцева (від 8 травня 1984 року) з Лондона: «...Моя дружина веде курс російської розмовної мови в школі славістики Лондонського університету. Недавно вона придумала студентам тему для розмови: «Які п'ять книг взяли б ви з собою на безлюдний острів?» Було багато Біблій і Шекспірів; один студент назвав «Історичну фонологію української мови» Ю.Шевельова. Ніяких стосунків з Україною чи українцями в цього студента немає. Дружина вернулася приголомшена. Власне, заради цього і пишу Вам.» [1, с. 446]. Проте ще більше двох десятків років довелося чекати, поки капітальна праця вченого зазвучить українською мовою. Автор уже до цього дня не доживе (помер 12 квітня 2002 року в Нью-Йорку). В українському перекладі «Історична фонологія...» вийшла 2002 року в харківському видавництві «Акта». На цю подію відгукнулося радіо «Німецька хвиля» і в передачі крім іншого було наведено слова Ульріха Шваєра, ученого з Мюнхена: «... «Історична фонологія» Шевельова – це обов'язковий твір для всієї міжнародної славістики» [1, с. 444]. Теорія походження української мови Шевельова спростувала офіційно прийняту в радянський період концепцію про спільну колиску «трьох братніх мов» і шляхи їх розвитку. У сучасному українському мовознавстві під впливом досліджень Шевельова переглянуто концепцію походження української мови, історію формування її літературної норми.

Надзвичайну наукову цінність становить і його праця «Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900 – 1941). Стан і статус». Це дослідження і сьогодні зберігає актуальність у сучасних суспільно-політичних реаліях. У зазначеній монографії професор Шевельов накреслює об'єктивну лінгвістичну картину розвитку української мови в першій половині XX ст., шляхи формування її загальнонаціонального літературного стандарту, унормування правопису й термінології, історію лексикографічної теорії і практики – і все це на тлі постійної протидії, що її зазнавала українська мова з боку урядів панівних націй у різних частинах України.

Як показує учений, найжорстокішим і найвинахідливішим у дискримінаційній щодо української мови політиці був радянський режим. Саме радянський уряд застосував, починаючи з 30-х років, поряд із зовнішнім звуженням сфер функціонування української мови, практику так званої внутрішньої русифікації, що полягала у втручанні в природні процеси мовного розвитку і примусовому спрямуванні їх у бік максимального зближення лексичного складу й граматичної будови української мови з російською.

На окрему увагу заслуговує діяльність професора Шевельова, спрямована на збереження й дослідження спадщини українських мовознавців. Завдяки його зусиллям маємо книжку, де оприлюднено погляди Олександра Потебні на такі зловідомі для українців проблеми, як зв'язок рідної мови з національною свідомістю, згубний вплив двомовності на загальну суспільну атмосферу, проблеми двомовного виховання дитини в ранньому віці тощо. Таку тематичну добірку свого великого попередника професор Шевельов

уклав з мало відомих публікацій та листів О. Потебні, видавши в 1992 р. у Нью-Йорку книжку: «Олександр Потебня. Мова, Національність. Денаціоналізація» у супроводі ґрунтовної статті про великого українського мовознавця.

Багато зробив Шевельов і для вивчення діяльності мовознавців 20-х років. Добу Розстріляного Відродження він вважав вартою спеціальних ґрунтовних досліджень як найбільш плідну за здобутками не лише в літературі, а і в галузі наукового мовознавства. Окремого вивчення заслуговувала, на його думку, нормалізаторська праця мовознавців тих років над узгодженням двох варіантів літературної мови, над виробленням спільного національного мовного стандарту, єдиних правописних, термінологічних, лексикографічних норм.

Професор Шевельов вважав донині неперевершеним за якістю академічний російсько-український словник за редакцією акад. С. Єфремова і акад. А. Кримського, який було підготовлено в 20-ті роки і який встиг вийти лише до літери «П», після чого влада оголосила його «націоналістичним». Всеволоду Ганцову – одному з головних упорядників словника й авторові цінних праць з діалектології, Шевельов присвятив спеціальний нарис. Його було видано окремою книжкою разом із нарисом про Олену Курило – ще одного видатного мовознавця, чій праці було заборонено після знищення української мовознавчої школи 20-х років [4, с. 32 – 92]. Майже через півстоліття ці нариси разом з іншими матеріалами про українських мовознавців нарешті дійшли до українського читача і сьогодні впроваджуються в університетських курсах.

Праці Шевельова, його наукові ідеї дають поштовх до нових досліджень. Так, у спогадах про зустрічі з Шевельовим Людмила Ткач, доцент Чернівецького університету, згадує про сильне враження від його доповіді, виголошеної на Першому міжнародному конгресі українців, що спонукало її до вибору проблематики, над якою вона працює з тих пір: «Образ «приспаних слів» дуже вразив мене тоді, і відтоді я вже знала, що не побоюся піти на «цвинтар», де вони «живцем поховані». Серед усіх своїх учителів Юрію Шевельову в першій мірі я завдячую всім, що мені вдалося зробити дотепер в дослідженні історії слів української літературної мови на Буковині і в Галичині в кінці XIX – на початку XX ст.» [цит. за 2, с. 24].

Висновки. Непересічне значення наукового доробку Юрія Шевельова полягає в тому, що він зберіг неперервність історичного розвитку українського мовознавства. Теми, які він опрацьовував і які десятиліттями замовчувались або фальшувались у радянському мовознавстві, нині знаходять вдячний інтелектуальний ґрунт. Поступова зміна парадигми лінгвістичних досліджень в Україні, формування нових лінгвістичних напрямів відбувається під знаком Шевельова. Так, під впливом ідей патріарха українського мовознавства нині переглянуто концепцію походження української мови, історію формування її літературної форми, дістають розвитку соціолінгвістичні дослідження, зокрема вивчення мовної політики тоталітарного радянського режиму, а також аналіз сучасної мовної ситуації в Україні, по-новому висвітлюється історія української мовознавчої науки і внесок до неї репресованих свого часу вчених.

Наукова спадщина Юрія Шевельова вражає читачів своєю актуальністю, викінченню аргументацією і є інтелектуальним орієнтиром для нових досліджень у царині українського мовознавства.

Джерела та література:

1. Забужко О., Шевельов Ю. Вибране листування на тлі доби : 1992–2002 : з додатками, творами, коментарями, причинками до біографій та іншими документами / Оксана Забужко, Юрій Шевельов. – К. : Висока Полиця, ВД Факт, 2011. – 504 с.
2. Шевельов Ю. Вибрані праці : у 2 кн. Кн. I. Мовознавство [упор. Л. Масенко] / Юрій Шевельов. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська Академія», 2008. – 583 с.
3. Шевельов Ю. Я – мене – мені... (і довкруги). Спогади. В 2-х т. / Юрій Шевельов. – Харків – Нью-Йорк : Видання часопису «Березіль»; Вид-во М. П. Коць, 2001. – Т. 1. В Україні. – 428 с.
4. Шевельов Ю. Портрети українських мовознавців / Юрій Шевельов. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська Академія», 2002. – 132 с.